№ 15 дәріс. Қазақ әлемі: когнитивтік зерттеулер тарихы

Дәрістің мақсаты: Қазақ тіл біліміндегі танымдық (когнитивтік) зерттеулердің қалыптасу эволюциясын, ұлттық дүниетаным мен тілдік сананы зерттеудің теориялық-методологиялық негіздерін жүйелі түрде сараптау.

Түйінді ұғымдар: когнитивтік лингвистика, тілдік әлем бейнесі, этнолингвистика, концепт, антропоөзектік парадигма, этнотаным.

1. Қазақ тіл біліміндегі когнитивтік зерттеулердің бастаулары мен алғышарттары

Қазақ тіл біліміндегі когнитивтік бағыт бірден пайда болған жоқ. Оның тамыры халықтың ғасырлар бойы жинаған ауыз әдебиеті мен дәстүрлі дүниетанымынан, сондай-ақ классикалық түркітану мен қазақ филологиясының іргелі еңбектерінен бастау алады:

- Фольклорлық және этнографиялық кезең: Мәшһүр Жүсіп Көпейұлы, Шәкәрім Құдайбердіұлы, Ахмет Байтұрсынұлы еңбектеріндегі халықтың тілдік санасы мен дүниетанымын тану тәсілдері. Ахмет Байтұрсынұлының тілдің табиғаты мен халықтың ойлау жүйесі туралы пікірлері қазақ тіліндегі когнитивтік бағыттың алғашқы әдіснамалық негізі болды.
- Лексикографиялық және этнолингвистикалық кезең (XX ғасырдың соңы): Академик Әбдуәли Қайдардың басшылығымен қазақ тіл білімінде этнолингвистикалық бағыт қарқынды дамыды. Тілдік деректерді этнос мәдениетімен, тұрмыс-салтымен байланыстыра отырып зерттеу когнитивтік лингвистикаға көшетін көпір қызметін атқарды.

2. Қазақ тіліндегі когнитивистиканың қалыптасу кезеңдері (1990–2000 жылдар)

Әлемдік ғылымдағы когнитивтік революция мен антропоөзектік парадигмаға көшу үдерісі қазақ тіл біліміне де тікелей әсер етті:

- Тілдік әлем бейнесін зерттеу: Тілді тек қарым-қатынас құралы ғана емес, ұлттың дүниені қабылдау жүйесі, когнитивтік картасы ретінде қарастыру басталды.
- Концептологияның енуі: Батыс (Дж. Лакофф, М. Джонсон) және ресейлік (З.Д. Попова, И.А. Стернин, Ю.С. Степанов) когнитивтік мектептердің теориялары қазақ тіл білімінің топырағына бейімделе бастады.
- Семантика мен когницияның байланысы: Сөз мағынасының артында тұрған ұлттық сана, перцептивті бейнелер және аксиологиялық (құндылық) бағалау жүйесі ғылыми айналымға енді.

3. Қазіргі кезең: Цифрлық түркология және когнитивтік семантика

Қазіргі таңда қазақ когнитивтік лингвистикасы жаңа сапалық деңгейге көтерілуде:

- Тарихи когнитивтік семантика: Тілдік бірліктердің көне түркі кезеңінен бүгінгі күнге дейінгі семантикалық эволюциясын когнитивті тұрғыдан реконструкциялау.

- Корпустық лингвистика мен үлкен деректер (Big Data): Қазақ тілінің ұлттық корпусы арқылы концепттердің жиілігін, метафоралық модельдері мен коколлокацияларын статистикалық тұрғыдан дәлелдеу.

Пайдаланылған және ұсынылатын әдебиеттер тізімі

1. Байтұрсынұлы А. Ақ жол. — Алматы: Жалын, 1991.
2. Қайдар Ә.Т. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. — Алматы: Ана тілі, 2004.
3. Қайдар Ә.Т. Халық даналығы (этнолингвистикалық зерттеу). — Алматы: Толағай, 2004.
4. Уәлиұлы Н. Қазақ тілінің фразеологиялық мағынасы және этнокультурлық сипаты. — Алматы, 2007.
5. Жанпейісова Н. Қазақ концепттері. — Алматы, 2013.
6. Попова З.Д., Стернин И.А. Когнитивная лингвистика. — М.: АСТ: Восток-Запад, 2007.
7. Маслова В.А. Когнитивная лингвистика. — Минск: ТетраСистемс, 2008.